

Ställa om – och sen?

Pandemins effekter på gudstjänst och församlingsliv i Svenska kyrkan

NINNA EDGARDH

Pandemin som drabbade världen våren 2020 har fått stora konsekvenser för gudstjänstfirandet i Sverige. Det som det första året upplevdes som ett undantagstillstånd blev efter hand en ny normalitet på många håll, utan lokala gudstjänster, med stängda kyrkportar och församlingsliv framför datorn. Frågan infinner sig, om det kommer att finnas ett gudstjänstliv att gå tillbaka till när pandemin är över, och hur det i så fall kommer att se ut. En stor del av förändringarna kan sammanfattas med begreppet digitalisering. Förändringarna pandemiåret 2020 aktualiserar behovet av en ”digital ecklesiologi” menar författarna till rapporten *Svenska kyrkan online: Att ställa om, ställa in eller fortsätta som vanligt under coronapandemin*.¹ Kanske behöver digitaliseringen också sättas in i ett större sammanhang av ecklesiologiska utmaningar.

Det är svårt, för att inte säga omöjligt, att vetenskapligt skildra en förändringsprocess som vi fortfarande, när detta skrivs, står mitt uppe i. Hur kyrkorna i Sverige och internationellt hanterade pandemin kommer att behöva undersökas på många sätt framöver. Det begränsade syftet med denna artikel är att identifiera två utmaningar från det första året av pandemi som rör den allmänna gudstjänsten. Dessa två utmaningar sätter jag i sin tur i relation till två mer långsiktiga förändringsprocesser som rör gudstjänst- och församlingsliv i framför allt Svenska kyrkan. Båda processerna har tydliga ecklesiologiska konsekvenser.

¹ Fransson et al 2021, s. 25.

Den ena förändringsprocessen handlar om den förändring som pågått sedan åtminstone 1960-talet, från enhetlighet och kontroll till mångfald och variation. Genom att pandemin slagit så olika, både geografiskt och i tid, har behovet av lokal anpassning varit stort. Förändringen i riktning mot lokal variation har blivit än mer påtaglig. Ecklesiologiskt berör det frågan om den kristna kyrkan som på en gång lokal och global. Den andra förändringsprocessen handlar om kyrkan som social och fysisk kropp. Sedan 1960-talet och framåt har den kroppsliga gestaltningen av gudstjänster i Svenska kyrkan fått en renässans, som märkts i allt från ökat bruk av ljusständning och rökelse, till införande av dans och processioner i kyrkorummet. Förändringarna kan betraktas som en motreaktion mot ett kroppsligt förflyktigande, inte minst i luthersk gudstjänstradition, som forskare från olika discipliner pekat på. Digitaliseringen av gudstjänstlivet under pandemin väcker ecklesiologiska frågor om möjligheten att gestalta kyrka som kropp.

Jag inleder med en översikt över hur pandemin påverkat gudstjänstlivet i Svenska kyrkan från mars 2020 till februari 2021. Sammanfattningen grundar sig på den ovan nämnda rapporten från Svenska kyrkan, kompletterad med min egen läsning av Svenska kyrkans biskopars brev till kyrkoherdar och medarbetare,² samt av ett antal ledare och artiklar från *Kyrkans tidning*. Därefter diskuterar jag de två nämnda utmaningarna i tur och ordning, för att avsluta med en diskussion om på vilket sätt de relaterar till kyrkans förståelse av sig själv och sitt uppdrag.

Gudstjänst i pandemi

När krisen slår till söker sig människor till kyrkan. Den vanan har växt sig stark de senaste årtiondena, vare sig det gällt nationella katastrofer, som när fartyget Estonia sjönk på Östersjön (1994), eller lokala, som vid en allvarlig trafikolycka med många inblandade. Människor samlas, tänder ljus, lyssnar till musik som fångar in och

² De brev jag hänvisar till nämns med datum och avsändare i löpande text och finns förtecknade i källförteckningen.

samlar svåra känslor, finner tröst i ett kaos som formuleras till bön av en präst, som är van att uttrycka sig i situationer där de flesta av oss saknar ord.

När pandemin drabbade Sverige våren 2020 var inget av detta möjligt. Istället uppmanades vi att motstå instinkten att samlas tätt intill varandra inför det okända hotet. Att samlas blev en del av det hotfulla. Det var inte undra på att förvirring uppstod. Den går att avläsa i efterhand i de brev som biskoparna skrev. ”Aldrig hade jag kunnat drömma om att människor skulle uppmanas att inte gå ut på grund av deras ålder och risken att bli sjuk” skriver exempelvis biskop Åke Bonnier i ett brev till Skara stifts kyrkoherdar den 28 mars 2020. Brevet från mars 2020 präglas fortfarande av instinkten att allt, och i synnerhet gudstjänsten, skulle fortgå som vanligt. ”Vi kan ställa in mycket men gudstjänst behöver vi fortsätta med – särskilt i svåra tider!” Så skriver biskop Johan Tyrberg till kyrkoherdarna i Lunds stift den 12 mars 2020. ”Kyrkklockorna i Uppsala stift ska även fortsättningsvis kalla församlingen till söndaglig huvudgudstjänst, även om enskilda inslag i gudstjänsterna kan behöva utformas på ett sätt som församlingen inte är van vid” skriver ärkebiskop Antje Jackelén och biskop Karin Johannesson till diakoner och präster i Uppsala stift den 19 mars. Sakta började dock allvaret sjunka in. Den 29 mars 2020 förbjöds publika samlingar med flera än 50 personer. Biskopsmötet överlade och stod fast vid att gudstjänst fortsatt skulle firas på det sätt som var möjligt.

Enigheten blev dock i praktiken kort. Den 1 april kungjorde biskop Andreas Holmberg sitt beslut att gudstjänster i Stockholms stift skulle upphöra från den 3 april: ”Mitt direktiv till Stockholms stifts alla församlingar är att vi tills vidare inte ska kalla samman till offentliga gudstjänster där människor fysiskt samlas i kyrkorummet vid en bestämd tidpunkt.” Motivet till Holmbergs avvikande beslut var de höga smittalen i Stockholm. I exempelvis Luleå stift var situationen en annan och Åsa Nyström skriver till kyrkoherdarna 2 april att restriktioner kan komma att behövas, om eller när spridningen når stiftet i större omfattning.

Lokala beslut

Snart förankras dock det som efter hand kom att bli biskoparnas gemensamma hållning, nämligen att beslut om gudstjänstlivet måste tas lokalt av kyrkoherden.³ Kyrkoherden har formell beslutanderätt och bedömdes av biskoparna ha bäst kännedom om risker och möjligheter i det lokala sammanhanget. Som biskop Martin Modéus skriver i ett brev till Linköpings stifts kyrkoherdar den 3 april: "... jag ställer mig bakom de beslut ni, utifrån dessa grundprinciper, fattar på lokal nivå. Det kommer att se olika ut, beroende på er lokala situation, och den bedömningen gör ytterst ni kyrkoherdar utifrån myndigheternas beslut."

Besluten kom verkligen att bli väldigt olika, vilket gav handlingsutrymme, men också skapade osäkerhet. Biskop Åke Bonnier i Skara förklarar i ett brev till kyrkoherdarna den 24 april: "Jag har blivit ombedd att vara tydlig men min hållning är att vara tydligt otydlig. Ni kyrkoherdar, tillsammans med Era olika medarbetare vet vad som är klokast." Biskoparna gav församlingarna dispens från plikten att fira huvudgudstjänst enligt handboken varje söndag. Som Sören Dalevi uttryckte det i brev till kyrkoherdarna i Karlstad stift den 2 april: "Nöd bryter lag".

Själv tillbringade jag pandemin i ett pastorat där det fysiska gudstjänstlivet varit helt inställt under pandemiåret 20/21 och nattvard firats endast tillfälligtvis när smittspridningen varit lägre. Kyrkportarna har varit stängda månadsvis i taget. Jag har dock inte behövt resa mer än någon timme för att både kunna fira gudstjänst och ta emot nattvard. Sannolikt beror inte dessa skillnader på att smittorisken varierar mellan landsortspastoraten i fråga, utan på andra faktorer. Både kyrkoherdar och biskopar är individer, med olika sätt att se på risker och möjligheter. De är också präglade av skiftande kyrkliga traditioner, som lägger vikt vid olika aspekter av kyrkans grundläggande uppdrag.

Trots variationer i det praktiska genomförandet präglas breven från biskoparna tydligt av attityden att gudstjänst fortsatt ska firas på

³ Biskopsmötet, 31 mars 2020, §59.

det sätt det är möjligt. Om inte annat ska ändå kyrkklockorna ringa vid gudstjänsttid. ”Så även om få eller ingen kommer och även om situationen förvärras så att vi måste låsa våra kyrkportar, så fortsätter vi att ringa i våra kyrkklockor, tända våra ljus och be för vår bygd, för vårt land och folk och vår värld. Detta är, liksom en enkel andaktsstund i hemmet, också en kyrkans gudstjänst”, skriver biskop Eva Nordung Byström till präster och diakoner i Härnösands stift den 3 april 2020. Grundprincipen att fortsätta fira gudstjänst på de sätt som går var också en grundpelare i det enda gemensamma uttalande som biskopsmötet (när detta skrivs) gjort under pandemin, nämligen i samband med nya och hårdare myndighetsrestriktioner från den 24 november 2020.⁴

I januari 2020 hade biskopsmötet publicerat ett biskopsbrev om nattvarden, som snabbt kom att väcka debatt eftersom det försökte peka ut en gemensam riktning också i frågor där stiftet och församlingarna haft olika bruk, till exempel i fråga om koncelebration och hanteringen av överblivna gåvor vid måltiden.⁵ I pandemins inledningsskede spreds ett ej undertecknat dokument från biskopsmötet med pastorala råd, som förefaller avsedda att förtydliga biskopsbrevet på några aktuella punkter. Exempelvis finns en proaktiv formulering om att ”nattvard på avstånd är inte något vi bör tillämpa”. Inom vissa kyrkliga traditioner hade digital nattvard börjat firas, men biskoparna argumenterar mot detta med hänvisning till ”dels sambandet mellan ord och element, dels att nattvardshandlingen är en gemenskapshandling”.⁶ Argumentet utvecklas inte vidare. Varför ord och element inte kan höra samman utan att fysiskt vara i samma rum, eller varför en gemenskapshandling inte kan äga rum online, framgår exempelvis inte.

Under våren 2020 kom gemensamma råd från biskoparna för firande av dop, vigsel och begravning, liksom en ordning för en

4 Uttalande från Svenska kyrkans biskopsmöte 16 november 2020 (Uppdaterat 24 november).

5 Biskopsmötet 2020.

6 ”När vi inte kan fira nattvard under coronakrisen”, underlag mottaget i biskopsmötet 7 april 2020.

enkel minnesgudstjänst, till hjälp i situationer när anhöriga inte har möjlighet att fullt ut delta i begravningsgudstjänster.⁷ För den allmänna gudstjänsten har dock inga motsvarande gemensamma råd givits, vilket sannolikt hör samman med att beslut om den söndagliga gudstjänsten överlämnats till kyrkoherdarna. Vissa biskopar har understrukit *att* nattvard bör firas och *hur* det kan ske. I andra stift har även sådana beslut lämnats helt till kyrkoherdarna. Ett motiv har varit att vissa stift omfattar flera regioner, med sinsemellan varierande smittspridning och åtföljande restriktioner.

Samtidigt antyder en rundfråga som *Kyrkans tidning* gjorde i januari 2021 mer principiella variationer i biskoparnas hållning till gudstjänst- och nattvardsfirande under pandemin. De flesta biskopar avstår från att svara på hur de rekommenderar församlingarna att göra, utan nöjer sig med att konstatera att praxis varierar. Andra, som Johan Tyrberg och Åke Bonnier, understryker att det går att fira nattvard på ett säkert sätt. Mer principiella skillnader lyser igenom, när exempelvis Martin Modéus understryker att nattvard ska firas i församlingens mitt, vilket han under rådande omständigheter inte ser som möjligt, medan Mikael Mogren med hänvisning till femte budet säger att smittspridning till varje pris ska förhindras och att han (sic) i nuläget pausar att fira mässa. Skillnaderna i praxis förefaller på detta sätt både relaterade till smittspridning och kyrkosyn. Stora skillnader märks också i biskoparnas syn på förinspelade respektive direktsända gudstjänster.⁸

Streck i statistiken

Konsekvenserna av pandemin märks i kyrkostatistiken, eller snarare i avsaknaden därav, för året 2020. Svenska kyrkan har fört detaljerad statistik över församlingarnas gudstjänstfirande, uppdelad på

⁷ "Biskoparnas råd till kyrkoherdar om Svenska kyrkans ansvar för begravning", 19 mars 2020, "Råd vid dop, vigsel och begravning", biskopsmötet 2 april 2020, §63, samt "Minnesgudstjänst efter begravningsgudstjänst eller gravsättning", biskopsmötet 5 maj 2020.

⁸ Söderberg 2021.

gudstjänstformer, ända sedan 1970-talet. Statistikinsamlingen har överlevt skiftet mellan tre olika kyrkohandböcker och ett stort antal försöksordningar, däremot bröt systemet samman under pandemin och för år 2020 noteras endast ”ingen uppgift”.⁹ Det visade sig helt enkelt omöjligt att föra statistik över den mångfald varianter pandemin gett upphov till, av inställda gudstjänster, liksom omställda varianter, som inte alls reglerats uppifrån efter fastställda mallar, utan improviserats fram av präster och andra anställda utifrån lokala möjligheter och behov.

Till variationsrikedomen bidrog i hög grad digitaliseringen. Den ovan nämnda rapporten *Svenska kyrkan online* bygger på enkäter till de 545 kyrkoherdarna i Svenska kyrkan, som sänts ut i två omgångar.¹⁰ Nästan alla (99 procent) har varit tvungna att på något sätt anpassa sin verksamhet till pandemins verklighet. Åtta av tio församlingar har också ställt in någon verksamhet. De gudstjänster som oftast ställts in är andakter på äldreboenden. Därtill har dop, vigslar, konfirmationsgudstjänster och även i viss mån begravningar, skjutits upp.¹¹

Åtta av tio församlingar har ”ställt om” verksamheter, i anslutning till det motto som Svenska kyrkan gick ut med redan tidigt under pandemin: ”Vi ställer inte in, vi ställer om.” Tre av tio församlingar uppger att de flyttat huvudgudstjänster utomhus. I viss mån har även gudstjänster i anslutning till dop och begravningar genomförts utomhus. Fler än åtta av tio församlingar digitaliserade någon del av sin verksamhet, och framför allt då gudstjänster, under perioden mars till juni 2020. Det var avsevärt fler stadsförsamlingar än landsbygdsförsamlingar som gjorde så, men även bland landsbygdsförsamlingarna var det nära åtta av tio som valde ett digitalt alternativ någon gång mellan mars och juni. Sju av tio församlingar valde en digital lösning för gudstjänstlivet minst en gång per vecka

⁹ Se svenskakyrkan.se/statistik.

¹⁰ Fransson et al 2021.

¹¹ Fransson et al 2021, s. 30.

under perioden mars till och med juni 2020.¹² Detta ska jämföras med att bara en av tio församlingar hade erfarenhet av digital gudstjänst innan pandemin bröt ut.

I början av hösten 2020 gick smittspridningen ner och många församlingar återgick till att fira gudstjänst lokalt, ibland kompletterat med någon form av digital gudstjänst. Av de församlingar som under början av hösten firade gudstjänst digitalt ställde nästan hälften in nattvardsfirandet helt. Bland övriga församlingar hade en dryg tredjedel valt att ställa in nattvarden. När rapportförfattarna ska redovisa detaljer kring detta visar sig en del av de problem som fick systemet för bokföring av gudstjänstfirandet att bryta ihop under året. Sätten att ställa om var helt enkelt så många så inte heller enkätsvaren gav en tillförlitlig bild.

Undersökningen av höstens gudstjänstfirande visade ändå att så gott som alla församlingar gjort någon anpassning i sitt nattvardsfirande på grund av pandemin. Bland de alternativ som prövats identifierar enkäten bara några större grupper, som att dela bröd och vin genom intinktion i den lokalt firade gudstjänsten, samtidigt som en gudstjänst firats digitalt, att dela nattvarden i endast brödets gestalt, att använda särkalkar, att ge möjlighet för enskild välsignelse eller att helt ställa in nattvardsfirandet. I praktiken kunde dock var och en av dessa praktiker rymma ganska stor variation i genomförandet. Att helt ställa in förekom i cirka 45 procent av de församlingar som firade digitalt och i 35 procent av de som endast firade lokalt.¹³

För 2021 konstrueras nu system för att mäta visningar av digitala gudstjänster, som kan föras in i statistikdatabasen. Dessa siffror kommer att bli intressanta, eftersom de möjligen kan belägga en tendens som det börjat talas om, nämligen att de digitala gudstjänsterna beskådas av avsevärt fler än de som brukar delta i lokalt firade gudstjänster. Samma tendens märks på Svenska kyrkans nationella konton på sociala medier julen 2020. Digitaliserade julkonserter nådde långt fler och därmed också andra grupper än de lokala arran-

¹² Fransson et al 2021, s. 31-34.

¹³ Fransson et al 2021, s. 35-36.

gemangen skulle gjort. Totalt ägde mer än en halv miljon visningar rum under julhelgerna. De mest visade var ”Singalong i advent” från Umeå stads kyrka, med över hundratusen visningar, och ”Ljus i mörkret – julkonsert” från Turinge-Taxinge församling, med närmare sjuttiotusen visningar.¹⁴

Mycket mer skulle finnas att säga om gudstjänstlivet i Svenska kyrkan under pandemiåret 2020. Men denna sammanfattning får räcka som bakgrund till de två frågeställningar jag vill diskutera, nämligen pandemins konsekvenser för möjligheten till enhetlighet och igenkänning i gudstjänstlivet, liksom för den kroppsliga gestaltningen av gudstjänstlivet.

En kyrka – många gudstjänstformer

År 2010 gav jag ut en bok om förändringarna i gudstjänstlivet i Svenska kyrkan från 1968 till 2008.¹⁵ Boken avsåg att teckna en bakgrundsbild inför den översyn av kyrkohandboken som Svenska kyrkan stod inför. Den mest generella slutsats jag kunde dra av förändringarna var den ökade variationen i sätten att fira gudstjänst. År 1968 firades fortfarande en på många sätt likartad gudstjänst varje söndag över hela landet. För att påbörja ett förändringsarbete krävdes till och med en lagändring. Vid periodens slut firades gudstjänst i hundratals olika former, på olika dagar och tider. Denna växande mångfald oroade biskopar och kyrkostyrelse. Direktiven för översynsarbetet i dess första skede uppmuntrade till reflektion över grundläggande frågor som:

- vad det är att fira gudstjänst som återspeglar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära i en tid präglad av lokal gestaltning och stor alternativrikedom.
- vad det är att i den situationen fastställa en gemensam kyrkohandbok.

¹⁴ ”Publissuccé för kyrkans digitala julkonserter”, *Kyrkans tidning*, 28 januari 2021.

¹⁵ Edgardh 2010.

- vad det är att säkerställa ett igenkännande från söndag till söndag i den lokala församlingen och geografiskt över landet från kyrka till kyrka.¹⁶

Endast femton år senare – och inte minst i ljuset av förändringarna under pandemin – framstår dessa frågor som än mer aktuella, om de inte snarare ska betraktas som passerade. Igenkänning från söndag till söndag och geografiskt över landet förefaller utopiskt i ljuset av den mångfald som utvecklats år 2020. Är det ens möjligt att i denna situation kontrollera om gudstjänster, på nätet och lokalt, återspeglar kyrkans tro, bekännelse och lära på det sätt direktiven talar om? En ny kyrkohandbok antogs visserligen av kyrkomötet år 2017 och togs i bruk 2018, efter en lång och slitsam process präglad av polarisering och hårda ord, inte minst på sociala medier. Men bara två år efter att boken togs i bruk förefaller det som att även de lägsta ambitionerna i fråga om handboken som sammanhållande kitt har visat sig utsiktslösa. De regionala skillnaderna i smittspridning är en utlösande faktor, men när detta behov satt bollen i rullning blir fältet fritt för varje kyrkoherde och pastorat att forma gudstjänstlivet i hög grad efter eget tycke och egna resurser.

”Kan och ska kyrkosamfundets nationella nivå behålla sin roll som sammanhållande faktor i gudstjänstlivet och vilken roll kan gudstjänstböckerna fylla i detta?” frågade jag mig år 2010.¹⁷ När gudstjänsten flyttar över till digitala medier i den omfattning som skett 2020 finns inte längre ens en ambition att gudstjänstböckerna ska reglera gudstjänstlivet. ”Nöd bryter lag”, men när nöden är över, vem vill ha lagen tillbaka och är det ens möjligt att återinföra den?

När jag själv tar del av en förinspelad gudstjänst på midfastosöndagen, där ingen nattvardsliturgi återges, men jag ser bilder på paten och bröd, hör en offertoriepsalm sjungas och ser ett fåtal kommunicerande deltagare som tar emot Kristi kropp av prästen,

¹⁶ Direktiv för 2006 års kyrkohandboksgrupp, Ks 2005/0731 aktbilaga 6.

¹⁷ Edgardh 2010, s. 171.

funderar jag länge över vad jag är med om. Är det en filmisk delåtergivning av en firad mässa? Är det en digital gestaltning av nattvarden? Är det en påminnelse om hur det var när nattvard kunde firas? Eller är det en ”digital nattvardsgudstjänst” och vad exakt innebär i så fall det?

Frågorna aktualiserades i en debatt i *Kyrkans tidning* i början av år 2021. Ledarskribenten Jonas Eek tyckte sig se att allt fler församlingar valde att förinspela gudstjänster, vilka på så sätt tenderade att bli det nya normala. Risken, menade Eek, var att gudstjänsterna härigenom avlägsnade sig än mer från den fysiskt och lokalt firade gudstjänsten i församlingskyrkan. Så länge denna sänds direkt påminns människor om att gudstjänst firas, medan den förinspelade är en ny konstruktion, skapad just för det digitala mediet.¹⁸

Prästen och tidigare TV-producenten Eva Cronsioe var snabbt ute med en replik, där hon argumenterade för att gudstjänster skapade för det digitala mediet, i likhet med de TV-sända gudstjänsterna, har stora fördelar. Idén om direktsänd gudstjänst är en chimär, menade hon, eftersom väldigt få tittar på det som sänds digitalt direkt, men desto fler i efterhand. Kvaliteten på det direktsända blir däremot avsevärt sämre än på det förinspelade.¹⁹

Cronsioe menade att den grundläggande frågan borde vara: ”Vad ska Svenska kyrkan sända ut, för vem och varför?” Frågan är ecklesiologisk. Samtidigt är den bestämd av mediet genom uttrycket ”sända ut”. Det förefaller vara just detta som är haken för dem som vänder sig mot de förinspelade gudstjänsterna. Föreståndaren på Laurentiistiftelsen, Mikael Löwegren, argumenterar mot Cronsioe och hävdar att: ”Det viktigaste med livesänd högmässa är inte att kommunicera.” Löwegren tycker sig i detta se en avgörande skiljelinje i debatten ”... mellan å ena sidan en budskapsorienterad syn på gudstjänsten och å andra sidan en sakramental.”²⁰

Jag är inte säker på att Löwegren har rätt i att Cronsioes håll-

18 Eek 2021.

19 Cronsioe 2021a.

20 Löwegren 2021.

ning måste förstås som budskapsorienterad snarare än sakramental, alldeles bortsett från vilka värderingar orden bär på. Cronsioe understryker att "...riten kräver materialitet och kroppar. Och därtill kroppar som interagerar i ett synkront skeende i ett och samma fysiska rum."²¹ Det är just detta rum, menar hon, som den direktsända gudstjänsten inte kan återskapa. Den förinspelade gudstjänsten kan däremot, precis som en televiserad teaterföreställning, dra in åskådaren i dramat med hjälp av närbilder och variation av bildutsnitt. Det är inte samma sak som att sitta i teatersalongen, men "det är samma innehåll som förmedlas."²²

Vi kan fundera över om detta "innehåll" verkligen behöver betyda budskap. Liknelsen med teaterföreställningen antyder snarare drama än budskap, som jag förstår Cronsioe. Gudstjänst skiljer sig visserligen från de flesta former av teater, genom att deltagarna är med och gestaltar skeendet i en gudstjänst. Deltagarna är inte publik. Men det förefaller mig tydligt att Cronsioe vill något mer än att förmedla ett budskap, kanske snarare förmedla en upplevelse? Kanske handlar då skiljelinjen snarare om sakramental syn och upplevelseinriktad?

En ytterligare skiljelinje tycks handla om vem gudstjänst är till för. Eek och Löwegren månar i första hand om den regelbundet gudstjänstfirande församlingens behov av fortsatt igenkänning, som de menar bättre tillgodoses av direktsända gudstjänster från församlingskyrkan. Cronsioe å andra sidan lutar sig mot sin dubbla professionella erfarenhet när hon hävdar att en förinspelad gudstjänst har bättre förutsättningar att nå såväl gudstjänstvana som vagt sökande, som inte på länge besökt sin församlingskyrka. Detta åstadkoms genom att inspelningen "gör bruk av bildmediets förutsättningar" på ett sätt som gör att det som utspelas kan "gå genom rutan."²³ Förinspelade gudstjänster tycks erbjuda en bredare krets en upplevelse av gudstjänst, som Cronsioe värnar om.

²¹ Cronsioe 2021b.

²² Cronsioe 2021b.

²³ Cronsioe 2021a.

Att digitala gudstjänster når ut brett förefaller ha stöd av statistiken. Däremot är frågan vad en ökad andel ”TV-gudstjänster” betyder för församlingsbygge och lokalt gudstjänstliv på längre sikt. Därmed närmar vi oss också det andra problemområde jag vill aktualisera, som har med kroppslighet att göra.

Kroppen i bildrutan

Diskussionen om gudstjänst via sociala medier får mig att tänka på den digitaliserade ritual som samlar stora delar av svenska folket på julafton. Jag tänker förstås på Kalle Ankas jul och särskilt på avsnittet, från en film skapad redan 1947, som handlar om hur Kalle försöker erövra djungeln som fotograf. Han ställer in siktet och måttar med händerna den fyrkant som han vill pressa in motivet i. Men djungeln, representerad av en kraftfull hackspettsliknande fågel, gör kreativt motstånd. Kalle försöker på alla sätt få djungeln att ställa upp på hans villkor, inklusive desperata försök att spränga fågeln i luften och hamra ned den i marken. Men faktum kvarstår. Djungeln låter sig inte enkelt förvandlas till ett platt bildmotiv i kolonistatörens bildalbum. Fågeln uppstår ständigt på nytt. År 2021 är vi allt fler som ställer oss frågan hur länge naturen ska orka återuppstå, i förhållande till människans kolonisering. Samtidigt erövrar kameran med digitaliseringens hjälp allt större områden och ställs också i naturens tjänst. Vad vore Greta Thunberg utan sociala medier?

Kanske är det i detta sammanhang vi också ska sätta in diskussionen om digitalisering av gudstjänst. Låter den sig infångas av de nya medierna? Vad som är av vitalt värde, riskerar att gå förlorat? Vad finns att vinna, för en kyrka som vill gå i Greta Thunbergs spår och använda tekniken för ett syfte som är större? Religion och digitalisering har blivit ett växande forskningsämne, inte minst med hjälp av pionjärer som kommunikationsforskaren Heidi M. Campbell.²⁴ Campbell har en i grunden positiv hållning, men ställer viktiga frå-

²⁴ Campbell 2010; Campbell 2013; Campbell 2020a; Campbell 2020b.

gor bland annat om auktoritet, som anknyter till dem jag väckt ovan. Under senare år har hon fått sällskap av teologer som Deanna A. Thompson.²⁵ Hon jämför konsekvenserna av digitaliseringen med tryckpressens betydelse för reformationstiden och argumenterar för att Kristi kropp alltid har varit en ”virtual body” på så sätt att den utsträckts över både tid och rum.²⁶

Liturgihistorikern Teresa Berger har också hon under en längre tid intresserat sig för hur kyrka och gudstjänst gestaltas virtuellt, ibland med hjälp av avatarer i alternativa världar.²⁷ I Sverige har prästen och doktoranden vid EHS, Frida Mannerfelt, specialiserat sig på digital gudstjänst och kunde därmed i pandemins inledningsskede bidra med en klagörande artikel kring olika möjliga förhållningssätt till att fira nattvard online, en fråga som under året aktualiserats framför allt i rörelser som Hillsong.²⁸

Gudstjänst i hemmet

De nämnda forskarna har alla en i grunden positiv, men inte okritisk, hållning till gudstjänst via digitala medier. Samtidigt finns det också ett tydligt teologiskt motstånd mot tanken att gudstjänstlivet, ens under en situation av pandemi, skulle kunna flytta online. Den främste företrädaren för denna linje är den i Sverige välkände amerikanske lutherske liturgiteologen Gordon W. Lathrop. Något förvånande, för att vara en person som vigt sitt liv åt att utveckla en teologi med gudstjänstfirande som kyrkans och det kristna livets absoluta centrum, har han starkt argumenterat för att upphöra med allmänt gudstjänstfirande under pandemin.²⁹ För Lathrop är dock digitala gudstjänster inte ett alternativ. Istället har han tillsammans med sin hustru, teologen Gail Ramshaw, försett ELCA:s (Evangelical Lutheran Church in America) hemsida med nyskrivna

²⁵ Thompson 2016.

²⁶ Thompson 2019, s. 132.

²⁷ Berger 2017.

²⁸ Mannerfelt 2020.

²⁹ Lathrop 2020.

böner och reflektioner för gudstjänst i hemmet varje vecka under kyrkoåret.³⁰

För Lathrop är församlingen, "the assembly", det avgörande argumentet. Församlingen har i hans teologi en närmast sakramental prägel. Församlingen, i biblisk mening, är en grupp som samlas lokalt, samtalar, äter tillsammans och utväxlar hälsningar med en kyss. Här finns också roten till kyrkobegreppet, *ekklesia*, menar Lathrop. *Ekklesia* syftar i de bibliska texterna på den lokala församlingen, men också på en gemensam identitet mellan lokala församlingar på flera platser. Ytterst kan ordet syfta på alla kristna. Därmed ser Lathrop församlingen som det tydligaste uttrycket för kristen kyrka.³¹

En digitaliserad gudstjänst är inte samma sak som den kristna samlingen till gudstjänst, menar Lathrop, eftersom det inte är en fysisk och lokal samling. Den digitala samlingen kan påminna om den fysiska och vara ett hjälpmedel för att hålla kontakt, men den ersätter inte församling i biblisk mening: "A religion that rejoices that God has come among us in the flesh must not support the idea that pixels on a screen are just as real or even more real than an actual place, nor that the digital "ether" is more spiritual than human beings together bodily."³²

Det Lathrop framför allt vänder sig mot är att digitaliseringen skulle bli ett långsiktigt alternativ till lokalt fysiskt gudstjänstfirande, vilket han menar skulle leda till, eller kanske i USA redan lett till, en slags "church-shopping".³³

En radikalt motsatt uppfattning till digitaliseringen ger liturgi-historikern och katoliken Teresa Berger uttryck för i en bloggpost, skriven i augusti 2020, när det digitala gudstjänstliv hon utövat under året åter ersatts av fysisk närvaro, dock under strikt smittreglering med skyltar om två meters avstånd. Berger hade börjat vänja sig vid att uttrycka sig i dans under den digitala gudstjänstens

30 Blogg ELCA Worship/Worship in the home.

31 Lathrop 2021, s. 131.

32 Lathrop 2021, s. 143.

33 Lathrop 2021, s. 142.

Gloria, vilket hon inte vågar göra åter i tegelkyrkan. Att avvisa digital gudstjänst som okroppslig är en för snabb slutsats menar hon därför. Nåd kan förmedlas i båda formerna av gudstjänst, om än på olika sätt: ”Glorifying celebrations in brick-and-mortar sanctuaries and bemoaning digitally-mediated liturgical celebrations is ultimately not convincing, at least not for me.”³⁴

Möjligen kan dessa båda liturgiteologiska auktoritetens vitt skilda hållning förklaras av deras position i respektive kyrka, vilket därmed aktualiserar de auktoritetsfrågor Campbell väcker. Lathrop var en huvudaktör i formandet av ELCA:s nuvarande handbok och får utrymme att formulera ELCA:s veckobrev för gudstjänst i hemmet under pandemin, medan Berger som teolog, kvinna och katolik aldrig kan få motsvarande roll i sin egen tradition. Digital gudstjänst ger henne en större frihet för det egna uttrycket, utan att hon därmed behöver lämna sin tradition.

Ersättning, alternativ och komplement

De olika positioner jag refererat hjälper mig att ytterligare något sortera bland möjliga hållningar till den digitala gudstjänst som blivit ett så viktigt inslag i gudstjänstlivet i Svenska kyrkan och även andra traditioner i Sverige under pandemin. Lathrops hållning innebär att den digitala gudstjänsten inte kan vara en *ersättning* för den fysiska (vilket vissa menar). Bergers hållning innebär att den – i en situation av kris då församlingen inte kan samlas fysiskt – ändå kan vara ett *alternativ*, om än på andra villkor. Cronsioes ovan refererade hållning antyder att den digitala gudstjänsten, rätt utförd, också kan bli ett mer varaktigt *komplement*, med fördelen att den når vidare grupper. Egentligen är detta den teologiskt mest intressanta hållningen, där jämförelsen med reformationen och boktryckarkonsten bäst kommer till sin rätt. På vilket sätt öppnar de digitala medierna nya möjligheter att gestalta *ekkesia*, som varken Pauli brev, Luthers uppspikade teser, de tryckta psalmböckerna

³⁴ Praytelligblog, Teresa Berger, 10 augusti 2020.

på folkets språk, eller de kringresande kolportörernas småskrifter, kunnat åstadkomma?

För att samtalet ska leda vidare tror jag det är bra att lägga diskussionen för och emot digital gudstjänst som *ersättning* åt sidan, för att istället utforska de nya mediernas möjligheter att vara *alternativ*, när traditionella och väl beprövade former inte är möjliga, men också *komplement* vars potential återstår att utforska.

Det framstår som begripligt varför digitalisering för Lathrop inte kan ersätta en fysisk samling, eftersom han byggt hela sin förståelse av gudstjänstens mening på samspelet mellan symboler, som hela tiden bryts mot varandra på ett sätt som öppnar för nya betydelse-djup. Därför var det kanske inte heller konstigt att ordet ”flattening” stod i centrum för samtalet i det forskarnätverk om gudstjänst som jag tillhör, *North American Academy of Liturgy* (NAAL) i början av år 2021. I berättelserna om upplevelser av det gångna årets digitala gudstjänster återkom flera gånger beskrivningar som antydde att något fyllt av luft och ande tömts ut och plattats till av den digitaliserade formen, vilket åter fick mig att tänka på Kalle Anka i djungeln. Deltagare vittnade om saknaden efter en kropp intill min, en själ på bänken framför, ljud som inte är regisserade, rörelser som kommer på impuls. Allt detta hör till den spontana kroppslighet som det digitala mediet har svårt att förmedla, helt enkelt därför att den är långt mer kontrollerad.

Exkarnation – eller kroppens återkomst?

Nu är dock inte digitalisering det enda hotet mot gudstjänstens kroppsliga gestaltning. I själva verket har ett samtal pågått en längre tid om det som den kanadensiske filosofen Charles Taylor kallat en ”exkarnation” av det kyrkliga livet; en rörelse från kropp till huvud, från ritualer och gudstjänster till ett individualiserat andligt liv utan social kropp.³⁵ I Sverige har teologen Ola Sigurdson argumenterat för att teologin förlorat såväl den individuella som den sociala krop-

³⁵ Taylor 2007, s. 613, 771.

pen ur sikte, vilket han menar har att göra med modernitetens skifte i synen på människa och natur. Kroppen har i det moderna projektet blivit ett objekt för våra undersökningar och på så sätt ”något yttre i förhållande till vår subjektivitet som människor”.³⁶ Teologer som Jan Eckerdal och Fredrik Modéus har i sin tur visat hur en viss typ av folkkyrkoteologi understött denna utveckling, genom en brist på församlingstänkande.³⁷ En medeltidshistoriker som Anders Piltz har kompletterat genom att söka rötter längre tillbaka, till reformationstiden, som han menar åstadkom en ”trons avmaterialisering”.³⁸ Det är inte svårt att placera in det gångna årets digitalisering av gudstjänsten i den ovan antydda exkarnatoriska rörelsen. Samtidigt vill jag påminna om att det också finns en motsatt rörelseriktning, ibland sammanfattad som ”kroppens återkomst”. Jan Eckerdal beskriver, med stöd av den brittiska teologen Sarah Coakley, denna återkomst som en längtan efter det konkreta och tydliga, något jordat, som blir desto viktigare i en tid då de starka sammanhållande sociala krafterna försvagas och tillvaron beskrivs som fragmentiserad och individualiserad.³⁹

Kroppen binder oss som människor fysiskt vid jorden, men också vid varandra. Vi är i någon mening delar av samma kropp. Som kristna ger vi ord åt detta genom att tala om kyrkan som Kristi kropp. Kanske är det längtan åter till denna sammanbundenhet som visar sig i den allt tydligare vändning till materiella och kroppsliga uttryck i gudstjänstlivet som jag själv pekat på i olika sammanhang.⁴⁰ Om reformationstiden stod för en trons avmaterialisering finns idag många uttryck för en längtan att tron åter ska materialiseras och tillvaron besjålas.

³⁶ Sigurdson 2006, s. 383.

³⁷ Modéus 2015; Eckerdal 2012.

³⁸ Piltz 2016.

³⁹ Eckerdal 2012, s. 257-258.

⁴⁰ Edgardh 2010; Edgardh 2016.

Pandemi och ecklesiologi

Jag inledde denna artikel med att fråga efter vilka ecklesiologiska utmaningar som aktualiserats av förändringarna av gudstjänstlivet i Svenska kyrkan under Corona-pandemin. Jag har beskrivit hur en växande alternativrikedom maximerats av digitalisering i kombination med vad Marie Rosenius i sin avhandling kallat en tilltagande ”autonomisering”. Med detta avser hon en process varigenom olika organisatoriska enheter blir allt mer självständiga i förhållande till varandra. Den förändring hon pekar på har skett både horisontellt, mellan församlingar, och vertikalt mellan stift och församlingar.⁴¹ Förändringarna i gudstjänstlivet under pandemin avser båda dessa aspekter. Jag har också beskrivit hur digitaliseringen aktualiserat en debatt om i vilken utsträckning kristen gudstjänst är beroende av fysisk och lokal samling på en viss plats, där olika teologer landat i skilda hållningar. Slutligen har jag satt in de förändringar jag beskrivit i förhållande till två aktuella diskussioner av ecklesiologisk relevans. Den ena handlar om hur Svenska kyrkan kan förstås som *en* kyrka om inte gudstjänsten är igenkännbar från söndag till söndag och från plats till plats. Den andra handlar om två motstridiga förändringsrörelser, nämligen å ena sidan en avmaterialisering, en exkarnation, som har att göra med en intellektualisering och individualisering av kristen tro, och å andra sidan en rörelse tillbaka till kroppen, med en större tonvikt vid materiell gestaltning, kroppsliga symboler och en betoning av den fysiska samlingen till gudstjänst.

Pandemiåret 2020 har på detta sätt aktualiserat för Svenska kyrkan avgörande ecklesiologiska frågor som väntar på fortsatt bearbetning, akademiskt och i kyrkans egna sammanhang. Svenska kyrkans senaste handboksprocess ägde rum mitt i en pågående digitalisering, som både påverkade debatten om handboken och resultatet, som i hög grad består i nätbaserade resurser. Kanske aktualiserar pandemiåret 2020 ett nästa steg, där det blir nödvändigt inte bara med kurser och manualer för hur församlingarna kan forma digitala gudstjänster, utan även någon form av handbok för digitalt guds-

⁴¹ Rosenius 2015.

tjänstfirande. En sådan skulle kunna formulera teologiska principer för digital gudstjänst, som varit närmast totalt frånvarande under det gångna året.

Likaså väcker pandemiåret 2020 frågan om hur långt den nämnda autonomiseringen har gått och hur långt kyrkan önskar att den ska gå. Frågan om vad som håller en kyrkotradition samman har historiskt behandlats på olika sätt i ortodoxa, romersk-katolska och reformatoriska traditioner. En autonomisering som gått så långt som den gjort i Svenska kyrkan väcker frågan på nytt, men i en tid när de stora skiljelinjerna kanske inte går mellan, utan inom, det som vi betraktat som de stora kyrkotraditionerna. Här återstår åtskilligt ecklesiologiskt urskilningsarbete. Kan kontextuell teologi, där det lokala balanseras med tillhörigheten till ett gemensamt kyrkligt arv, ge principer för nya vägar framåt, där enhet inte växer uppifrån och ned, utan som ringar ut från ett och samma centrum?

Slutligen återstår frågan om kyrkans förhållande till sig själv som Kristi kropp, en inkarnerad gestaltning i tid och rum av skapelsens kropp, nu mer hotad än någonsin förr och därför än mer i behov av återlösning och förvandling. Kristi kropp har drabbats av pandemi och söker, i gemenskap med en hotad skapelse, ett teologiskt vaccin. Varken stat eller medicinsk expertis kommer att utveckla detta vaccin, utan det måste kyrkorna själva göra, i samtal och teologisk reflektion över de svar som växer fram i praktiskt församlingliv.

Summary

Readjustment – and then? The Effects of the Covid-19 Pandemic on Church Services and Parish Life in the Church of Sweden

Ninna Edgardh, D. Th., Professor of Theology (Ecclesiology),
University of Uppsala
ninna.edgardh@teol.uu.se

This article studies the effects of the covid-19 pandemic on church life in Sweden, and especially the liturgical life of Church of Sweden. During the first year of the pandemic (spring 2020 – spring 2021) local services were increasingly replaced by worship in front of the computer screen. Eucharist was celebrated less frequently and church buildings were for extended periods of time closed not only for services, but also for visitors. The article discusses ecclesiological challenges related to two aspects of these changes.

The first aspect concerns the exploding amount of locally shaped varieties and types of worship, when parishes were encouraged to celebrate "in a way that is possible". The author relates this to a longer development that may be observed since the early 1970:s, and which has been summarized by theologian Marie Rosenius as "autonomization". Parishes have gradually become more separated from each other on a horizontal axis, while simultaneously being dissociated from their dioceses vertically. The effects of the pandemic seem to intensify this development, in turn challenging the ecclesiological idea of the Church of Sweden as defined by a liturgy that is recognizable from one week to the next and from one parish to another. This relates to the second aspect studied here, which concerns the tension between embodiment and disembodiment of church life. Digitalization of liturgical life clearly taps into the latter trend, challenging the ecclesiological idea of the local gathering as the primary expression of the church.

Källor och litteratur

Otryckta källor

BLOGGAR

ELCA Worship, Worship in the home. <https://blogs.elca.org/worship/>. Hämtad 2020-03-15.

Praytellig, Teresa Berger, "Re-opened Liturgies – Some Thoughts on Encountering God under Pandemic Protocols", 10 augusti 2020. <https://www.praytellig.com/index.php/2020/08/10/re-opened-liturgies-some-thoughts-on-encountering-god-under-pandemic-protocols/>. Hämtad 2020-03-15.

BREV FRÅN BISKOPARNA I SVENSKA KYRKAN

Åke Bonnier till Skara stifts kyrkoherdar 28 mars 2020.

Åke Bonnier till kyrkoherdarna i Skara stift 24 april 2020.

Sören Dalevi till kyrkoherdarna i Karlstad stift 2 april 2020.

Antje Jackelén och Karin Johannesson till diakoner och präster i Uppsala stift 19 mars 2020.

Andreas Holmberg, Horisont för kyrkoherdar i Stockholms stift 1 april 2020.

Martin Modéus till kyrkoherdarna i Linköpings stift 3 april 2020.

Eva Nordung Byström till präster och diakoner i Härnösands stift 3 april 2020.

Åsa Nyström till kyrkoherdarna i Luleå stift 2 april 2020.

Johan Tyrberg till kyrkoherdarna i Lunds stift 12 mars 2020

PROTOKOLL FRÅN BISKOPSMÖTET

31 mars 2020.

2 april 2020.

5 maj 2020.

GEMENSAMMA UTTALANDEN OCH RÅD FRÅN BISKOPARNA

"När vi inte kan fira nattvard under coronakrisen". Underlag diskuterat i biskopsmötet 7 april 2020.

"Biskoparnas råd till kyrkoherdar om Svenska kyrkans ansvar för begravning", 19 mars 2020.

"Råd vi dop, vigsel och begravning", Biskopsmötet 2 april 2020.

"Minnesgudstjänst efter begravningsgudstjänst eller gravsättning", biskopsmötet 5 maj 2020.

Uttalande från Svenska kyrkans biskopsmöte 16 november 2020 (Uppdaterat 24 november).

Tryckta källor och litteratur

- Teresa Berger, 2017, *@worship. Liturgical Practices in Digital Worlds*, London: Routledge.
- Biskopsmötet i Svenska kyrkan, 2020, *Fira nattvard. Brev från biskoparna till Svenska kyrkans präster och församlingar*, Uppsala: Svenska kyrkan.
- Campbell, Heidi A., 2010, *When Religion Meets New Media*, 1st edn, London: Routledge.
- Campbell, Heidi A., 2013, *Digital religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London: Routledge.
- Campbell, Heidi A., 2020a, *Digital Creatives and the Rethinking of Religious Authority*, London: Routledge.
- Campbell, Heidi A., 2020b, *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*, e-bok Network for New Media, Religion and Digital Culture Studies.
- Cronsjoe, Eva, 2021a, "Utbredd övertro på liveströmmandets möjligheter", *Kyrkans tidning*, 23/1 2021.
- 2021b, "Raka direktsändningar tilltalar en mindre grupp", *Kyrkans tidning*, 8/2 2021.
- Eckerdal, Jan, 2012, *Folkkyrkans kropp. Einar Billings ecklesiologi i postsekulär belysning*, Skellefteå: Artos och Norma.
- Edgardh, Ninna, 2010, *Gudstjänst i tiden: Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968-2008*. Stockholm: Verbum.
- Edgardh, Ninna, 2016, "Ordet blir kött och slår upp sitt tält ibland oss: Om att fira gudstjänst i sin kropp" i Birgitta Sarelin och Mikael Lindfeldt (red.), *Den kommunikativa kyrkan: Festskrift till Bernice Sundkvist på 60-årsdagen*, Skellefteå: Artos och Norma, s. 41-54.
- Eek, Jonas, 2021, "Hellre liveströmmad än förinspelad gudstjänst", ledare i *Kyrkans Tidning*, 14/1 2021.
- Fransson, Sara, Stefan Gelfgren och Pernilla Jonsson, 2021, *Svenska kyrkan online: Att ställa om, ställa in eller fortsätta som vanligt under coronapandemin*. Uppsala, Svenska kyrkan.
- Lathrop, Gordon W., 2020, "Thinking Again about Assembly in a Time of Pandemic", *CrossAccent*, vol 28, no 2/2020, s. 9-17.
- Lathrop, Gordon W., 2021, "Assembly: A Biblical-Liturgical Reality we will Need Again", *Worship* 2/2021, s. 129-147.
- Löwegren, Mikael, 2021, "Det viktigaste med livesänd högmässa är inte att kommunicera", *Kyrkans tidning*, 9/2 2021.
- Mannerfelt, Frida, 2020, "Nattvard online? Här är fyra teologiska nej tack och fyra ja", *Kyrkans tidning*, 7 april 2020.

- Modeus, Fredrik, 2015, *Gudstjänstgemenskap i folkkyrkan. Ett studium av gudstjänstgemenskapens identitet och ställning i Svenska kyrkan*, Stockholm: Verbum.
- Piltz, Anders, 2016, "Örat tar över: Trons avmaterialisering på 1500-talet" i Fredrik Heiding och Magnus Nyman (red.), *Dofnen av rykande veckor: Reformationen ur folkets perspektiv*, Skellefteå: Artos och Norma., s. 45-92.
- "Publissuccé för kyrkans digitala julkonserter", 2021, osignerad nyhetsartikel i *Kyrkans tidning*, 28/1 2021.
- Rosenius, Marie, 2015, *Svenska kyrkan samma kyrka? Ecklesiologi före och efter relationsförändringen mellan kyrka och stat*, Skellefteå: Artos.
- Sigurdson, Ola, 2006, *Himmelska kroppar: Inkarnation, blick, kroppslighet*. Göteborg: Glänta.
- Söderberg, Kajsa, 2021, "Så vill biskopar fira gudstjänst". *Kyrkans tidning* 3, 21/1 2021, s. 6-7.
- Thompson, Deanna A., 2016, *The Virtual Body of Christ in a Suffering World*, Abingdon Press.
- Thompson, Deanna A., 2019, "The Viral Reformer and the Virtual Body of Christ: Learning From (and Moving Beyond) Luther in the Digital Age", *Theology Today*, vol. 76(2), 2019, s. 124-134.
- Taylor, Charles, 2007, *A Secular Age*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.